

Hiányosan dokumentált nyelvek relevanciája a lexikai szemantikai kutatásokban, avagy meddig ér a nganaszan takaró?

Szeverényi Sándor

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Az előadás elsősorban elvi kérdéseket feszeget, amelyhez természetesen elméleti és gyakorlati háttér is szolgál: a tanulságok a HeNg-On (OTKA) projekt során szerzett tapasztalatoknak köszönhetőek. E projekt célja, hogy a nganaszan nyelv lexikalizációs ösvényeinek feltárásával megpróbálja megalkotni a nganaszan motivációs „profilját” a lexikai egységek formai és kognitív motivációi közötti kapcsolatai alapján. A probléma ott merül fel, hogy a nyelvtudományban megjelenő újabb elméletek új elvárásokat is támasztanak a vizsgált nyelvvel kapcsolatban: a vizsgálat központjában a beszélő, a nyelvhasználó áll, azaz az új jelentések az aktuális nyelvhasználat kontextusában alakulnak. Azaz bármiféle változást, annak motivációját a kontextusba helyezett megnyilatkozások alapján lehet leírni. Ez élő, elérhető kompetenciájú nyelvek esetében ugyan egyértelmű, de mit kezdünk azokkal a nyelvekkel, amelyek esetében mindez nem, vagy csak korlátozottan tehető meg? Mennyire plauzibilisek azok megállapítások, amelyeket olyan nyelvről teszünk, ahol erősen korlátozott, hiányos a kompetenciánk? Az előadásban a nganaszan *talu* 'tegnap, holnap' jelentésű szón keresztül mutatom be, hogy meddig érhet az a bizonyos takaró: milyen információk alapján tudunk releváns megállapításokat tenni szemantikai lexikális tipológiai keretben, és hol van az a pont, amikor már nem nyújthatunk tovább.

Kulcsszavak: nganaszan, lexikális tipológia, onomasziológia, szemasziológia, deiktikus napnevek

1. Bevezetés

E tanulmány célja nem új kutatási eredmények ismertetése, hanem (relatív) új kutatási módszerek és elméletek alkalmazásának korlátainak bemutatása olyan nyelvek esetében, ahol a kutatáshoz szükséges nyelvi kompetencia korlátozottan érhető el. Mindez értelemszerűen kapcsolódik a konferencia fő területeihez: a pragmatikához, de különösen a szemantikához.

Írásomban dilemmákról – veszélyeztetett nyelvekkel kapcsolatos dilemmákról fogok beszélni és ehhez a szemantikai/pragmatikai kontextus különösen aktuális. Mondandóm lényege nem feltétlenül új azok számára, akik nehezen hozzáférhető, kis nyelvekkel foglalkoznak, ellenben tapasztalatom szerint az ún. „nagy” nyelvekkel foglalkozó nyelvészek számára tartogathat újdonságot.

Az elmúlt 20-30 évben a nyelvtudomány jelentős változásokon ment keresztül, amelynek hatása helyenként a finnugrisztikában is érezhető. Sokáig az volt a gyakorlat, hogy az ún. hagyományos finnugrisztikát tanult kutatóként először magukkal a nyelvekkel találkoztunk, nyelvet választottunk, ehhez társult háttérként az összehasonlító történeti nyelvészet. Az elmúlt időszakban azonban az uráli nyelvek kutatásában is új területek, új szempontok jelentek meg: elég csak utalni a szociolingvisztikára, a számítógépes nyelvészetre és a nyelvtipológiára – ezek a területek egyre nehezebben egyeztethetők össze azzal a hagyományos elméleti háttérrel, amellyel addig megküzdött a finnugrisztikát tanult kutató. Azaz gyakran az a helyzet, hogy van egy nyelvünk, amelyet megpróbálunk „becsátolni” egy adott nyelvtudományos diszciplína diskurzusába, tkp. láthatóvá tenni a modern nyelvtudomány számára. Ez gyakorta összekapcsolódik azzal a hiedelemmel, mely szerint a kis, veszélyeztetett nyelvek gyakran tipológiai szempontból különlegesebbek, több ritka vagy unikális jellemzővel bírnak (pl. Nettle–Romaine 2000: 11), ugyanakkor ezt az állítást nehéz bebizonyítani, igaz cáfolni is (Wohlgemuth 2010).

A „becsátolást” több tényező is akadályozhatja, az egyik az ehhez megfelelő elméleti tudás hiánya, a másik pedig az adott nyelv hiányos dokumentáltsága. Egy-egy elmélet, terület gyakran kínál vonzó lehetőséget új kutatási irányokhoz egy adott nyelv esetében, ám csak menet közben derül ki, hogy ezek a lehetőségek milyen mértékben korlátozottak. Ami viszonylag új jelenség, hogy egy adott nyelvet próbálunk meg becsátolni, s ez többnyire tipológiai szempontú, valamiféle funkcionális leírásban történik. Nem véletlen, hogy pl. formális szemantikai vagy generatív szintaktikai elemzést, leírást kis nyelvek esetében nem találunk.

2. Nyelvi dokumentáció

Az ún. kis nyelvek vizsgálata, dokumentációja az elmúlt húsz évben radikálisan megváltozott. Annak a felismerése, hogy a nyelvek rohamos ütemben halnak ki, illetve válnak veszélyeztetetté, vezetett el oda, hogy a nyelvi dokumentáció elvei alapvetően megváltozzanak.

A hagyományos nyelvi dokumentáció a boasi trilógia elvén alapszik: szöveggyűjtés, amelyek alapvetően valamilyen elbeszélő folklórszövegek, ehhez kapcsolódó szójegyzék és nyelvtani vázlat. Logikus, hogy ezek a munkák a legritkább esetben tükrözik a valós nyelvhasználatot és a beszélt nyelvet. Kevés dialógus, kevés valós – hanganyag híján ellenőrizhetetlen – beszélt nyelvi szöveg – ez alól az uráli nyelvek sem voltak kivételek.

A nyelvi dokumentáció (language documentation, documentary linguistics) ma már nem csak a nyelv tartós, többcélú rögzítése, hanem a nyelvhasználat is (Himmelman 2008: 1). Más szavakkal: egy nyelv adatainak rögzítése, annotálása, megőrzése és disszeminációja (Woodbury 2011). Ez amennyire egyszerűen hangzik, a gyakorlatban annyira bonyolult.

Ahhoz, hogy az új elvárásoknak meg tudjunk felelni, megbízható, ellenőrizhető adatokra van szükségünk, azaz minél folyamatosabban, minél szélesebb körű anyanyelvi kompetencia asszisztálására. Ebből a szempontból az uráli nyelveket négy csoportba lehet sorolni élő nyelvi kompetencia szempontjából:

1. teljes anyanyelvi kompetencia
Az ún. „nagy” nyelvek, a magyar, a finn és az észti csoportja. Ezekben az esetekben nincs szükség terepmunkára, a kutató saját maga is meg tudja ítélni adatainak helyességét és relevanciáját.
2. elérhető kompetencia
Ide sorolom azokat a nyelveket, amelyek beszélői relatíve könnyen elérhetők, beszélői változatos helyekről, rétegekből kerülnek ki, van értelmiségi réteg, írásbeliség stb. A nyelvet beszélők száma, aránya folyamatosan csökken, de ezen nyelvek esetében helyenként remény látszik arra, hogy néhányuk „felkapaszkodjon” az első csoportba, pl. az erza, mari, udmurt, északi számi. A rendelkezésre álló korpuszok, adatbázisok alapján lehet elemzéseket végezni, de speciális témákban már célirányos terepmunka szükséges.
3. korlátozott hozzáférésű kompetencia
A szempontok hasonlóak az előző csoporthoz, azzal az eltéréssel, hogy mindenből kevesebb van: kisebb adatbázisok, kevesebb beszélő, általában nehezebb földrajzi megközelítés, pl. tundra nyenyec. Ebből a csoportból jellemzően csak lefelé vezet az út, a 4. csoport irányába.
4. nincs elérhető élő nyelvi kompetencia
Kihalt vagy eltűnés határán álló nyelvek, nyelvjárások. Ide tartoznak azok a nyelvek is, amelyek bár még rendelkeznek anyanyelvi beszélőkkel, ám sok esetben (enyec, bizonyos szelkup és obi-ugor nyelvjárások, nganaszan) már csak néhány beszélőről tudunk, az ő felkeresésük/felkutatásuk problémás, nem beszélve arról a nyelvi állapotról, amelyet ők még beszélni tudnak.

A fenti csoportosítás azért lényeges esetünkben, mert a szemantikai és a pragmatikai kutatásokban új elvárások jelentek meg. A kognitív nyelvészet, s azon belül különösen a szemantika inspirálólag hatott (és még hat ma is) a lexikológiai kutatásokra, s nemcsak a leíró, de a történeti szempontúakra is (erről l. pl. Geeraerts 2010). Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az új elméleti háttér új elvárásokat is támaszt a vizsgált nyelvvvel kapcsolatban: a vizsgálat középpontjában a beszélő, a nyelvhasználó áll, azaz az új jelentések az aktuális nyelvhasználat kontextusában alakulnak. Azaz bármiféle változást, annak motivációját a kontextusba helyezett megnyilatkozások alapján lehet leírni. Ez élő, elérhető kompetenciájú nyelvek esetében egyértelmű, régebbi nyelvi állapotok (pl. angol), vagy kihalt nyelvek (pl. latin, szanszkrit) esetében megfelelő korpuszépítéssel is némileg ellensúlyozható, ugyanakkor kevés beszélővel rendelkező, de mégis csak élő nyelvek esetében nehéz objektív elvárásokat támasztani és teljesíteni. Ilyen típusú vizsgálatokat nehéz elvégezni anyanyelvi beszélő segítségével nélkül, írott (tkp. zárt) korpuszok alapján tett megállapításaink jelentős része korlátozott érvényű lehet.

A legalább korlátozott kompetenciájú nyelvek esetében felmerül tehát a kérdés, hogy végezzünk-e szemantikai, pragmatikai kutatásokat, vizsgáljuk-e/vizsgálhatjuk-e a nyelvhasználatot stb. A válasz nem is olyan egyszerű, ennek oka pedig az, hogy az elmúlt évtizedekben a veszélyeztetett nyelvek dokumentációjában is megjelentek azok a szempontok, amelyek alapján az ilyen típusú nyelveket is vizsgálni lehetne/kellene.

Mindenesetre nem véletlen – és nem magyarázható pusztán az elméleti tudás hiányával –, hogy modern szemantikai és különösen pragmatikai kutatások

lényegében nem történtek, de modern elméleti keretben történő szintaktikai vizsgálatok is csak az utóbbi időben jelentek meg. Továbbá a hozzáférhető nyelvi anyagok mennyisége, minősége továbbra is meghatározza a lehetőségeinket, így csak elvétve akad példa pl. pragmatikai kutatásokra, (pl. Zayzon 2005), aki a nganaszan névmási elemek pragmatizálódását kutatta/kutatja.

Az elmúlt két évtized nagy változásokat hozott a kis vagy veszélyeztetett nyelvek dokumentációjában: a módszertannal kapcsolatos elvárások (ebbe beletartoznak a technikai, etikai és finanszírozási kérdések is) megváltoztak, a hangsúlyok eltolódtak. Hale és kollégáinak 1992-es, *Language*-ben megjelent tanulmánya jelenti a fordulópontot (Hale et al. 1992): a veszélyeztetett nyelvek kutatása ekkor jelenik meg programszerűen. Az azóta kidolgozott, folyamatosan fejlesztett metodológia és a technikai eszközök – gondolva a gyűjtés, a feldolgozás és a közzététel technikai eszközeire is – révén ma már gyorsan, mindenki számára hozzáférhető és érhető korpuszok, elemzők, adatbázisok vannak.

A finnugrisztika jellemzően nem ebből az irányból közelítette meg a nyelvi dokumentációt, például a tudatos revitalizációs eszközök kialakítása csak az utóbbi években figyelhető meg, s az egyes nyelvek között hatalmas különbség van ebben a tekintetben is.

3. Adatgyűjtés

Az elmúlt években tehát az adatgyűjtés szempontjai és körülményei is megváltoztak, ez azt jelenti, hogy a helyzet nem teljesen reménytelen, amikor kis nyelveket akarunk modern nyelvészeti kutatásokba bevonni. Ennek kulcsa az adatgyűjtés módja. Az adatgyűjtéssel kapcsolatban három fontos szempontot kell megemlíteni (Chelliah–de Reuse 2011):

1. Az adatgyűjtés a teljes nyelvi dokumentáció és leírás céljából készül, azaz olyan gyűjtéseket kell végezni, amelyek számos nyelvészeti diszciplína számára kínálnak releváns adatokat.
2. Az adatgyűjtés anyanyelvi beszélők közreműködésével készül.
3. Az adatgyűjtés olyan szituációkban történjen, amelyekben elvárható, hogy a beszélők természetesen használják a nyelvet.

Ez azt is jelenti, hogy továbbra is fontosak a szöveggyűjtések és a szövegekben előforduló jelenségek elicitálása. Ennek a szemantikai-pragmatikai kutatásokban kiemelt fontossága van, ugyanakkor ma már nem mindegy, hogy milyen – minél változatosabb – műfajú szövegeket gyűjtünk, továbbá elvárás, hogy a hanganyag is bárki számára elérhető legyen, ezáltal bárki ellenőrizhesse, hogy a lejegyzés valóban pontosan követi-e a felvételt. Azaz visszahallgatható, nem „sterilizált” szövegekre van szükségünk.¹ Elérhetővé kell tenni a hanganyagokat, ehhez archívumokat kell építeni (ilyen pl. a DOBES archívuma (https://corpus1.mpi.nl/ds/imdi_browser/))

¹ Például terepmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a beszélők egy foklórászöveg elmesélésekor is nagyon sok emfatikus elemet, diskurzusjelölőt, töltelékszavakat használnak, ugyanakkor a korábban megjelent szövegközlésekben ilyen elemeket nem találunk – pedig előfordult olyan eset, amikor olyan beszélőtől rögzítettünk szöveget, akitől korábban publikáltak ilyen elemektől mentes anyagot. Ez arra utal, hogy a lejegyzők letisztították, sterilizálták a szövegeket.

az IMDI-ban, vagy a SOAS-nak az ELAR nevű archívuma, <http://www.elar-archive.org/index.php>). Ez további irányokat nyithat egy-egy nyelv kutatásában.

4. Lexikális szemantika és lexikális tipológia

Az én célom, hogy olyan kutatási területet találjak, ahol a szemantikai szempontok a korábbiaknál jobban érvényesülhetnek. Ezt én a szemantikai lexikális tipológiában találtam meg. A lexikális tipológia a tipológián belül is új területnek számít, és még mindig az egyik legelhanyagoltabb területe.

Hangsúlyozni kell, hogy a tipológiára nem elméletként tekintünk. S noha a nyelvtipológia most már több mint fél évszázados múltra tekint vissza, még most, az ezredforduló után is születtek/születnek olyan írások, amely a tipológia pozicionálásáról és öndefiniálásáról szól. Legpontosabban Nichols fogalmazza meg, mi is a tipológia (2007), konklúziója szerint

...amit tipológiának hívunk az tulajdonképpen nem a nyelvészet egy részterülete, hanem egyszerűen keret-semleges elemzés és elmélet, valamint néhány olyan elemzésnek az alkalmazása, amely magában foglalja a nyelveken átívelő összehasonlítást, a földrajzi összevetést, a kladisztikát és a rekonstrukciót). Bármilyen is a tipológia, jelenleg is halad, fejlődik és valószínűleg ezután is fog. Mára a világ nyelveinek leírása, a számítástechnikai eszközök és a tudás, a genealógiai osztályozás és a kutatástervezés alkalmas arra, hogy ne csak a látható jegyeken, hanem jóval komplexebb és absztraktabb keresési tulajdonságokon alapuló összevetéseket is lehetővé tegyen.² (Nichols 2007: 236)

Lexikális tipológia definíciójaként általában Lehrer munkáját (1992: 249) szokás idézni: a lexikális tipológia azzal foglalkozik, hogy feltérképezze azokat a jellemző utakat/módokat, melyek szerint a nyelv a szemantikai tartalmat szavakba csomagolja. Ennél fogva a lexikális tipológiában a szemantikai oldalnak legalább akkor szerep jut, ha nem nagyobb, mint az alaktani vizsgálatoknak (szemben például az etimológiai kutatásokkal, ahol a hangváltozások miatt a jelentéstani vizsgálatok sokáig háttérbe szorultak). A lexikális tipológia az elmúlt időszakban többször is elvégezte ezt a pozicionálást, s kirajzolódnak látszik egy olyan kutatói bázis (többek között Peter Koch, Maria Koptjevskaja-Tamm, Maysak, Vanhove, Nicholas Evans, Bernhard Wälchli és mások), akiknek együttműködése meghatározza a lexikális tipológia mainstreamjét.

Ezért is fordulhat elő, hogy a lexikális szemantika és a lexikális tipológia közötti határ nem igazán húzható meg. Ennélfogva előszeretettel használják a „semantically oriented lexical typology” terminust (Koptjevskaja-Tamm 2012), illetve van, aki a lexikális tipológiát a szemantikai tipológia alá sorolja (Evans 2010).

² „what we call typology is not properly a subfield of linguistics but is simply framework-neutral analysis and theory plus some of the common applications of such analysis (which include crosslinguistic comparison, geographical mapping, cladistics, and reconstruction). Whatever typology is, it is on a roll at the moment and likely to continue. By now, descriptive coverage of languages worldwide, computational tools and expertise, genealogical classification, and understanding of research design are adequate to support comparison based not only on lookup characters, but on more complex and abstract characters.”

Ahogy az a Koptjevaskaja-Tamm összefoglalta (2012), a lexikális tipológia alapvetően három kérdéscsoporttal foglalkozik:

1. onomasziológiai kérdések: amelynek lényege, hogy egy adott jelentést, fogalmat, jelentéscsoportot stb. milyen lexémák fejeznek ki;
2. szemasiológiai kérdések: egy adott lexémának milyen jelentései lehetnek, ezek a jelentések milyen viszonyban állnak egymással;
3. lexikon-nyelvtan interakció.

Természetesen mindhárom csoport vizsgálható diakrón és szinkrón kontextusban, sőt a kettő között néha nagyon nehéz meghúzni a határt, elég, ha csak a poliszmia mint szinkrón nyelvi jelenség és a jelentésváltozás mint történeti folyamat eredménye problematikájára utalunk (Zalizniak et al. 2012). A poliszmia, jelentésváltozások (szemantikai deriváció) vizsgálata több szempontból is fontos: ezek vizsgálata a lexikális szemantikai tipológiai kutatások egyik fő célja; erősíti a szemantikai szempontok érvényesülését az etimológiai kutatásokban; nyelvi/nyelvézeti evidenciát nyújt a nyelvi konceptualizáció univerzális vagy nyelvspecifikus kognitív mechanizmusainak; kísérletet tesz egy „naiv” világmodell nyelvi fogalomalkotásának rekonstrukciójára; rendszerezi a szemantikai változás és a poliszm minták areális tendenciáit; lehetővé teszi kulturális hatások nyomon követését.

5. HeNg-On

Az SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékén OTKA pályázat keretében folyik egy szótár összeállítás, amely a nganaszan nyelv (OTKA K100854) diakrón onomasziológiai szótárának összeállítását célozza meg. A projekt egyik általános célja, hogy kilépve a hagyományos összehasonlító történeti lexikológia kereteiből, feltárja a nganaszan szókincs motivációs lexikalizációs ösvényeit, azaz a formai kapcsolatok (szóképzés, összetétel, konverzió stb.) mellett a jelentések közötti kapcsolatokat is rendszerezzék (metaforikus, metonimikus stb.). Ez utóbbi esetben természetesen számos olyan probléma merül fel, amikor elegendő mennyiségű és minőségű adat híján csak feltételezni tudjuk a jelentésviszonyokat.

6. A nganaszan takaró: *talu* 'tegnap, holnap'

A nganaszan a magyar legtávolabbi rokonnyelve, a legészakabbra beszélt őshonos szibériai nyelv, ennél fogva régen és napjainkban is nehezen megközelíthető népeiségről van szó.

A nganaszan nyelv dokumentáltsága tipikusnak mondható – a világ nyelveinek jelentős részéhez hasonlóan kevesen beszélik, hiányosan dokumentált, és a beszélői kompetencia gyorsan tűnik el. Már az első lejegyzett nyelvi adatok is viszonylag késői időkből, a 18. század végéről származnak, s a módszeres nyelvi gyűjtés csak a 20. század utolsó évtizedeire vált általánossá. M. A. Castrén 19. századi gyűjtései ugyan történeti szempontból is jelentősek, ám a mennyisége nem teszi lehetővé, hogy külön történeti rétegeként jelenítsük meg. Nganaszan írásbeliség nem alakult ki, mindössze egy gyakorlati szótár (Kosterkina–Momde–Zhdanova 2001) és egy iskolás könyv (Zhovnickaja 2001) jelent meg. A kilencvenes években

elsősorban Eugene Helimski, majd később tanítványa Valentin Guszev vezetésével történt szisztematikus nyelvi gyűjtés, melynek révén a nganaszan anyag mennyisége megsokszorozódott, ehhez magyar kutatók gyűjtései is hozzájárultak. Jelenleg a számunkra elérhető anyag mennyisége kb. 50-60 000 mondat. Ennek a jelentős része szöveggyűjtés, folkórszövegek mellett más műfajú szövegek is megjelennek (élettörténetek, ritkábban dialógusok).

Nem meglepő, hogy a nganaszan nyelv nagyon gyorsan halad az eltűnés felé. Beszélőinek száma a 2010-es oroszországi népszámlálási adatok szerint 125 (2002-ben még kb. 500), a nyelvet anyanyelvi szinten beszélőké viszont ennek csak a töredéke lehet. Ez azt jelenti, hogy anyanyelvi kompetencia a projekthez nem áll rendelkezésre, jelentős mennyiségű, normalizált írásos korpusz pedig nincsen. 2008-as terepmunkánk során hat anyanyelvi beszélővel tudtunk dolgozni, azért ennyivel, mert erre volt lehetőség. Ők voltak a legjobb beszélők, azóta három néniről úgy tudni, hogy már nem él.

Felmerülhet a kérdés, hogy akkor a nganaszan esetében hagyjuk-e az ilyen új típusú, új irányú kutatásokat? Felejtsük el a nganaszanokat, kutassunk, dokumentáljunk más nyelveket? Vagy pedig menjünk el a legvégső pontig a rendelkezésre álló adatok alapján.

Példának a nganaszan *talu* szót választottam (Szeverényi 2010; 2012). A *talu* szó azért érdekes, mert a szótárak, szójegyzékek a jelentését 'holnap, tegnap'-ként adják meg, és ez első ránézésre idegen jelenség az Európában, ill. a jobban ismert és kutatott nyelvek között (az egyetlen ilyen „nagyobb” nyelv a hindi, ahol a *kal* szó jelentése szintén 'tegnap, holnap'). A következőkben azt illusztrálom korábbi munkáim alapján, hogy ez az egy szó milyen kontextusban vizsgálható, miért érdemes rámutatni sajátosságaira, mit ad hozzá ismereteinkhez, ugyanakkor milyen értelmezési korlátokkal kell számolnunk.

6.1. Onomasziológiai kérdések

Onomasziológiai megközelítésben megvizsgáljuk, hogy az adott szó milyen jelentéscsoportba tartozik, mit tudunk elmondani ennek a jelentéscsoportnak a szerkezetéről, tagjairól, jelentésviszonyairól. A *talu* a deiktikus napnevek közé tartozik. Nagyobb kategóriája a „temporal frame adverbials”, melynek három csoportja:

- deiktikus (pl. *múlt héten, tegnap, most, jövőre* stb.),
- óra-naptár (pl. *délben, éjfélkor*, stb.),
- függő (pl. *korábban, előtt, később* stb.).

Nevezik még „positional temporal adverbial”-nak, amelyek „...maximális keretet nyújtanak egy időintervallumra, melynek határai és pontos pozíciója implicit.”³ (Klein 1994: 153). Továbbá megállapíthatjuk, hogy a deiktikus napnevek rendszert alkotnak, és azt is látjuk, hogy ez a rendszer teljesen szimmetrikus:

³ „... (they) give a maximal frame for a specific time span, whose boundaries and precise position are left implicit...”

<i>talua takənu, talua taanini</i>	-2
<i>talu</i>	-1
<i>əməd'alī</i>	N
<i>talu</i>	+1
<i>talua takənu, talua taanini</i>	+2

(A *takənu* és *taanini* névutók, jelentés 'mögött'. Az *əməd'alī* szó szerinti jelentése *əmə'ez', d'alī'nap'*.)

A deiktikus napneveket vizsgálták már tipológiai szempontból (Tent 1998), úgy-hogy ebben az esetben fel tudjuk használni az ottani osztályozást, és összevetni saját eredményeinkkel.

6.2. Szemasziológiai kérdések

Tipikus szemasziológiai kérdés a poliszémia és heteroszémia problémája. Milyen jelentéseket fejez ki az adott elem, jelen esetben a *talu*? A 'tegnap' és a 'holnap' jelentés poliszemiára utal vagy szemantikai általánosításra? Milyen a szemantikai doménok szerkezete, hogyan épülnek fel?

A *talu* esetében a következőket mondhatjuk el: a deiktikus napnevek rendszert alkotnak, amelyek különféle paraméterek mentén csoportosíthatók. A csoportosítás alapja, hogy az egyes paraméterek szerint szimmetrikus vagy aszimmetrikus rendszert alkotnak-e az elemek (Tent 1998).⁴ Ezek a paraméterek a következők:

morfológiai szimmetria/aszimmetria

Monomorfemikus vagy morfológiailag összetett alakok alkotják a rendszert? Milyen típusú módosítók (pre- és posztpozíció, adverbiális elem, melléknév stb.) vesznek részt az egyes elemek felépítésében? A tipológiai vizsgálatok szerint a -2/+2 kívüli elemek jellemzően polimorfemikusak és szimmetrikusak (66%).

numerikus szimmetria/aszimmetria

Ugyanannyi vagy eltérő számú elem helyezkedik-e el N két oldalán? A világ nyelvei tipikusan szimmetrikusak (88%), azaz N előtt és után ugyanannyi egységet nevez meg, de vannak aszimmetrikus rendszerek is.

lexiko-szemantikai szimmetria/aszimmetria

Milyen típusú, kategóriájú módosítókat használ N két oldalán (pl. temporális vs. lokális).

duális szimmetria/aszimmetria

Ugyanazokat az elnevezéseket használja N két oldalán a megfelelő oppozicionális pozíciókban. A nganaszánhoz hasonló teljes szimmetria ritka a világ nyelveiben (3%).

⁴ Az anyaggyűjtést és rendszerezést több tényező is nehezíti. Így például az, hogy -2/+2-n kívüli elemeket szövegek, szótárak ritkán tartalmazzák, általában anyanyelvi beszélő segítségére van szükség. Ugyancsak nehéz megítélni anyanyelvi kompetencia nélkül a produktivitást (pl. *transparens*-e egy elem), rekurzív alakokat (gyakoriak a reduplikációval létrehozott alakok, amelyek ugyan grammatikailag helyesek, de köznyelvben nem vagy ritkán használatosak, pl. *holnapután után*, de pl. welszi *tradwy* '+3' ritkán előfordul írásban), és tekintettel kell lenni a dialektális különbségekre.

6.3. Tipológiai szempontból szignifikáns nyelvten-lexikon interakció

Nyelvten és lexikon interakciójában elsősorban az a kérdés merül fel, hogy milyen kontextus, grammatikai környezet szükséges ahhoz, hogy a *talu* jelentése egyértelmű legyen (feltételezve, hogy nincs olyan kontextus, amikor a beszélő számára teljesen világos, hogy az előző vagy a következő napról beszél-e, azaz ma–nem-ma oppozíció).

A *talu* esetében néhány tucat szövegmondatunk van. Szemantikája, viselkedése célirányosan, kérdőívvel ezidáig nem volt kutatva. Azonban ezekből a mondatokból is egyértelműen kiderül, hogy a *talu* jelentését mi határozza meg:⁵

- (1) nűə-mə d'ügu-**suə** **talu**
 gyerek-PX.1SG eltűnik-PST.3SG **tegnap**
 'Tegnap eltűnt a gyerekem.' (ES-03_paris 246)⁶
- (2) tənizia mi **talu** suə-**ʔsita**-mi təniz'zia.
 így mi.DU **holnap** utazik-FUT-1DU.S így
 'Holnap el fogunk utazni.' (K-03_brothers 523)

Annyi megállapítható (ami egyébként sejthető is volt), hogy a deiktikus napnevek rendszere és a TAM-rendszer kölcsönösen hatnak egymásra. Az is megállapítható, hogy a nganaszanban van szuffixummal kifejezett inflexió s jövő idő. Ez utóbbi megint csak ritka, az uráli és az indoeurópai nyelvek között mindentféleképpen. Jövő időre pedig azért van szükség, mert a nganaszanban nincsen deiktikus jelen idő.

6.4. Történeti implikációk

Felmerül a kérdés, hogy milyen körülmények teszik lehetővé egy ilyen teljesen szimmetrikus rendszer kialakulását. Következtetésünk szerint a szimmetrikus napnévrendszer feltételezi a inflexió s jövő időt, de fordítva nem. Amennyiben megpróbáljuk alkalmazni ezt az összefüggést a nganaszan alapnyelvére, akkor a következőket tudjuk megállapítani: a szamojéd alapnyelvre két igeidő rekonstruálható, egy jelölt múlt idő, és egy jelöletlen aorisztosz. Mivel az aorisztosz nem deiktikus igeidő (úgy tűnik, hogy a *talu*-val nem alkothat grammatikus mondatot a nganaszanban), ezért a proto-szamojéd alapnyelvre nem rekonstruálható szimmetrikus rendszer, vagy olyan lexéma, amelynek 'tegnap' és 'holnap' jelentése is van, azaz a szamojéd etimológiai szótárban szereplő 'tegnap, holnap' jelentésű rekonstrukció nem helyes.

⁵

DU	kettes szám
FUT	jövő idő
N	a mai nap megnevezése
PST	múlt idő
PX	birtokos személyrag
S	alanyi ragozás
SG	egyes szám

⁶ A két példamondat Valentin Guszev és kollégái által gyűjtött szövegekre utalnak. Ezúton köszönöm, hogy a szövegeket a rendelkezésemre bocsátotta.

7. Összefoglalás

A lexikális tipológiai alapján természetesen le lehet vonni olyan általános következtetéseket, hogy minden nyelv egy sajátos világot takar, s minden egyes nyelv vizsgálata hozzájárul a nyelvi sokféleségről, diverzitásról való ismereteinkhez. Egy-egy tipológiai szempontból szokatlan nyelvi jelenség új kérdéseket implikálhat. Szűkebb értelemben pedig elmondhatjuk, hogy törekedni kell arra, hogy ahol lehet, ott célirányos gyűjtéseket végezzünk. Szemantikai lexikális tipológia esetében hiányos kompetencia esetében is érhetünk el eredményt. A történeti/rekonstrukciós elemzések során a szemantikai, lexikális-szemantikai szempontok megerősödnek, pontosabban lehet modellezni, valószínűsíteni a jelentésváltozásokat. A *talú* esetében azonban számos kérdésre nem találunk választ. Nem tudtuk meg, hogy pontosan mekkora egységet jelöl: mettől meddig tart, megfeleltethető-e egy 24 órás egységnek, vagy napszakokhoz kötődik (ami egy olyan területen kérdéses, ahol hetekig nem jön fel, ill. nem nyugszik le a nap...).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K100854 jelzésű, Nganaszan Diakrón Onomasziológiai Szótár című OTKA pályázata keretében készült.

Hivatkozások

- Chelliah, Shobhana L. – Willem J. de Reuse 2011. *Handbook of Descriptive Linguistic Fieldwork*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.
- Evans, Nicholas 2010. Semantic Typology. In Jae Jung Song (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press. 504–533.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Hale, Ken – Michael Krauss – Lucille J. Watahomigie – Akira Y. Yamamoto – Colette Craig – LaVerne M. Jeanne – Jeanne Masayesva – Nora C. England 1992. Endangered languages. *Language* 68:1–42.
- Himmelman, Nikolaus P. 2008. Language documentation: What is it and what is it good for? In Jost Gippert – Nikolaus P. Himmelman – Ulrike Mosel (szerk.) *Essentials of Language Documentation*. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter. 1–30.
- Klein, Wolfgang 1994. *Time in Language*. London, New York: Routledge.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2012. New directions in lexical typology. *Linguistics* 50/3:373–394.
- Kosterkina – Momde – Zhdanova [Н. Т. Костеркина – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001. *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Санкт-Петербург: Филиал издательство Просвещение.
- Lehrer, Adrienne 1992. A theory of vocabulary structure: Retrospectives and prospectives. In Manfred Pütz (szerk.) *Thirty Years of Linguistic Evolution. Studies in honour of René Dirven on the occasion of his 60th birthday*. Amsterdam: Benjamins. 243–256.
- Nettle, Daniel – Suzanne Romaine 2000. *Vanishing Voices. The Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.

- Nichols, Johanna 2007. What, if anything, is typology? *Linguistic Typology* **11/1**:231–238.
- Szeverényi Sándor 2010. Talu. A nganaszan deiktikus napnevek rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* **17**:143–157.
- Szeverényi, Sándor 2012. The systems of the deictic day names in the Samoyed languages. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* **264**:465–479.
- Tent, Jan 1998. The structure of deictic day-name systems. *Studia Linguistica* **52/2**:112–148.
- Wohlgemuth, Jan 2010. Language endangerment, community size and typological rarity. In Jan Wohlgemuth – Michael Cysouw (szerk.) *Rethinking Universals. How Rarities affect Linguistic Theory*. Berlin, Boston: De Gruyter. 255–277.
- Woodbury, Anthony 2011. Language documentation. In Peter K. Austin – Julia Sallabank (szerk.) *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 159–186.
- Zalizniak, Anna A. – Maria Bulakh – Dmitrij Ganenkov – Ilya Gruntov – Timur Maisak – Maxim Russo 2012. The catalogue of semantic shifts as a database for lexical semantic typology. *Linguistics* **50/3**:633–669.
- Zayzon Réka 2005. Deiktikus morféma funkcióváltásai a nganaszanban: Grammatizálódás, lexikalizálódás, pragmatizálódás. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli Grammatizáló 2003. szeptember 4-6*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 269–291.
- Zhovnickaja, S. N. [С. Н. Жовницкая] 2001. *Букварь*. Санкт-Петербург: Просвещение.

A szerzőről

Szeverényi Sándor a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének adjunktusa, valamint rendszeresen részt vesz az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó projektekben. Elsősorban a szamojéd nyelvekkel foglalkozik, kutatásait jellemzően a lexikológia, morfológia, tipológia, dokumentációs nyelvészeti területeken végzi.

Elérhetőség: szevers@hung.u-szeged.hu, szevers@nytud.hu